

RETAULE BARROC DE SANT ANTONI ABAT DE MAÓ AL MUSEU DE MENORCA

aquesta fitxa és el resultat d'un seminari sobre ús didàctic dels museus organitzat pel CEP i Amics del Museu de Menorca, amb la participació de: Cristina Andreu, Francesc Isbert, Núria Seguí

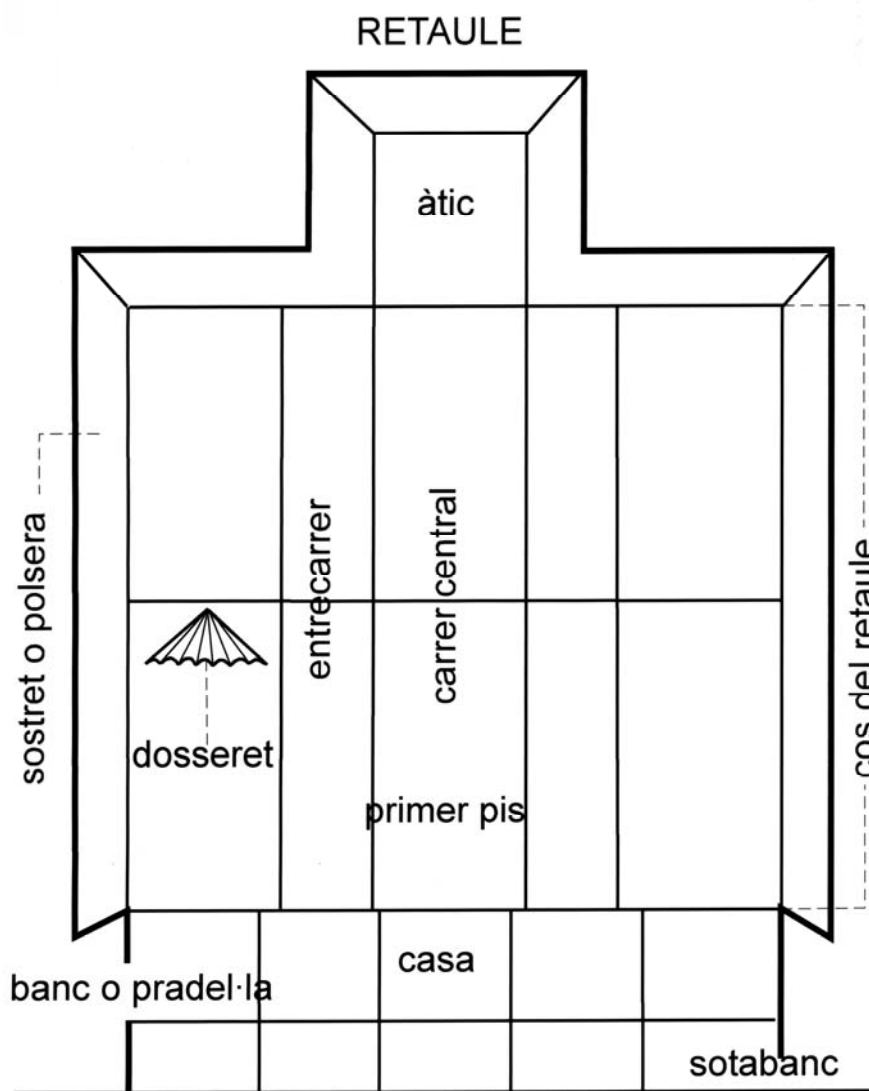
adaptació per als alumnes:
Gustau Juan Benejam

Què és un retaule?

La paraula retaule ve del llatí *retro-tabula* que vol dir taula de darrere, és a dir, taula que es posava darrere l'altar. Les primeres escultures i pintures ornamentals de les esglésies van servir, doncs, per a ressaltar l'altar com el lloc més sagrat del temple cristià.

El retaule serveix, a la vegada, per mostrar al poble la fe cristiana, mitjançant l'art. A partir del segle XIV els retaules deixen d'esser petits mobles i es converteixen en construccions arquitectòniques, que cobreixen tot l'absis, un punt de llum i de color en què l'impacte visual és molt important: el retaule esdevé una pàgina d'un llibre fet amb imatges, comprensibles per a tot tipus de gent, fins i tot la que no sap llegir.

El retaule sol estar format de diferents parts, on hi ha relleus, pintures i escultures: *cossos o pisos* -divisions horitzontals superposades-, *carrers* -divisions verticals-, *banc o predel·la*.. Al barroc la iconografia més freqüent és la representació de la vida i passió de Crist, l'Eucaristia, les escenes marianes i les vides i llegendes dels sants.

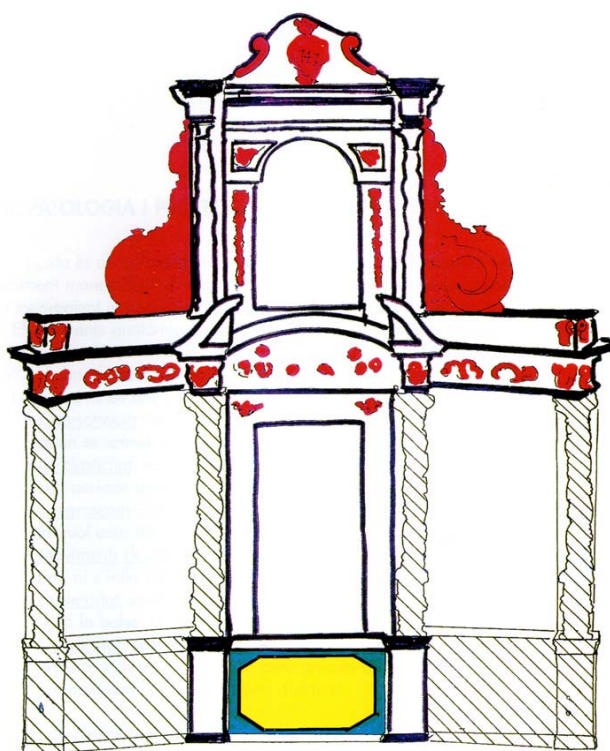
Dibuix tret de: Diccionario de términos de Arte y Arqueología

Procés d'elaboració d'un retaule

El procés d'elaboració d'un retaule és molt complex i no sols hi participa una persona, sinó que la feina de tot un taller artesanal hi és bàsica. El primer pas consisteix en fer una traça o disseny, que pot està inspirada en un gravat. El material més freqüent al barroc és la fusta, que podia ésser de diversos tipus d'arbre: pi, roure, noguer, castanyer, ametller, etc., segons la fusta que es tenia a mà, la seva duresa i el seu cost. Amb la fusta més forta es fabrica l'estructura i amb la més tova la decoració.

A la feina hi participen també els *escultors*, que fan les talles, els *policromadors*, que pinten les escultures i el retaule, els *emmetxadors*, que munten l'estructura i els *tallistes* que fan els relleus.

Una vegada feta la feina de l'escultor i del tallista, es munten totes les peces, juntament amb l'estructura, al lloc definitiu i es procedeix a preparar tota la fusta per a pintar i daurar el retaule. Primer es fa una preparació, de més o menys consistència, a base de guix-cola (cola de conill). Una vegada posada, es poleix per a pintar i daurar damunt. Els colors són fets a base de tremp d'ou o de cola. Per daurar es posava una capa de bol d'armènia i després es daurava amb or fi a l'aigua (posat amb cola de peix). Finalment es fa el brunyit amb pedra d'àngata, per treure la lluentor.

- Pi roig.
- Roure.
- Ametller.
- Pollancre.
- Parts desaparegudes durant la Guerra Civil.

Esquema del retaule de Sant Antoni amb els tipus de fusta amb què està fet

Descripció del retaule de sant Antoni

El retaule de sant Antoni de Maó és un retaule barroc que es va fer el 1748 per a l'ermita de Sant Antoni, en el que llavors era la Raval Gran de Maó. Durant la guerra civil espanyola (1936-1939) va patir greus destrosses. El 1977, en començar les obres d'adaptació de l'edifici a Sala de Cultura de la Caixa de Balears Sa Nostra, es va desmuntar i dipositar al Museu de Menorca. Per açò, en la seva lectura s'ha de tenir en compte que avui no és sencer.

El retaule s'alça sobre un banc o predel·la, del qual se'n conserva la part central, que és una peça rectangular de fusta on hi ha un relleu amb que representa la llegenda de la intervenció de sant Antoni en la conquesta cristiana de Menorca: es veu el rei Alfons III a cavall, al seu costat sobre un núvol hi ha la figura de sant Antoni i a l'esquerra, damunt un turó, una torre (castell de Santa Àgueda, castell de Maó o bé una torre del port). Als laterals d'aquest frontal hi havia imatges.

Sobre el banc s'alçava el cos central, dividit en tres parts, delimitades per pilastres i columnes salomòniques, on s'hi obrien fornícules o capelletes de cim recte amb les imatges corresponents (a la central la Mare de Déu dels Desemparats, a la dreta la de sant Onofre i a l'esquerra no ho sabem).

En aquest cos s'alça un entaulament amb fris motllurat amb decoració d'angelots i sanefes d'acant. A la part central s'aixeca un frontó partit. Sobre aquest entaulament s'alça el segon cos o àtic, al centre del qual s'hi obre una fornícula amb arc de mig punt, a l'interior del qual hi havia la imatge de sant Antoni. El cos està delimitat per una decoració de dues volutes grans i dues columnes salomòniques amb decoració de raïms i fulles d'acant. El retaule es corona amb un entaulament amb decoració de garlandes, fulles, volutes puttis i medalló central amb la data de 1748.

No se sap qui va fer el retaule. A més, la majoria d'escultors que treballaven en aquesta època a Menorca han quedat a l'anonimat.

El retaule, tal i com estava, abans de desmuntar, a l'església de Sant Antoni

El retaule abans de la restauració

D'ençà del seu trasllat, l'any 1977, el retaule restà desmuntat. L'estudi inicial revelà l'existència de petits foradins a zones localitzades, a causa de l'acció d'insectes xilòfags (que ataquen la fusta). A més a més, s'hi veien esquerdes i cruïres de mides diferents, deguts a moviments naturals de la fusta, al mal emmagatzematge i a una manipulació poc convenient. També hi manquen totes les imatges, part de les dues capelles laterals, motlures i elements ornamentals daurats.

Tota la peça presentava pols i brutícia generalitzada, així com taques de procedència diversa. Els desperfectes més greus els vàrem trobar a la capa de preparació, a la policromia i als daurats. Aquesta capa està feta, com és habitual, a base de guix i cola. La cohesió entre el suport i la capa de preparació era, en general, molt dolenta.

Per contra, hi havia una bona cohesió entre la capa pictòrica i la preparació. Només vam detectar petites pèrdues de policromia causades per cops i neteges incontrolades. Al mateix temps, hi havia un enfosquiment generalitzat, degut al fum dels ciris i a una acumulació de pols i brutícia. Altres desperfectes eren produïts per claus, tatxes i trossos de fusta no originals adherits al suport.

Procés de restauració

La primera feina va esser la de consolidació i fixació de la capa de preparació al suport, injectant-hi o aplicant-hi cola blanca amb pinzells molt fins. Tot seguit es fer la desinfecció total de l'estructura amb els mateixos procediments. Les zones més debilitades per l'acció dels insectes es van consolidar amb una resina acrílica i els forats que havien ocasionat es taparen amb una pasta de fusta sintètica.

Per a la preparació i reconstrucció d'esquerdes, cruïes i parts ornamentals que hi mancaven, s'utilitzà pasta de fusta, fusta de "balsa", escaiola i fustes normals, enganxades amb cola blanca i clavillons de fusta.

Una vegada reconstruït es procedí a fer la neteja mecànica amb pinzells i aspirador. Un cop assegurada la fixació de la capa pictòrica, es va fer una neteja més acurada per zones. Feta la neteja i reconstruïdes totes les peces, s'aplicà una resina acrílica per a protegir-les i potenciar-n'hi els colors. Tot seguit es procedí a la restauració de la capa de preparació i l'anivellament amb estuc de les zones perdudes que considerarem importants per a la visió del conjunt i s'acabà amb una reintegració pictòrica.

Una volta acabada la restauració es van ajuntar totes les peces que conformaven el retaule.

Procés del consolidació de la capa pictòrica

7.- 1: Cala de neteja

7.- 2: Neteja per mitjà de dissolvent i aire calent

7.- 3: Aplicació de cola de conill

7.- 4: Angelot reconstruït amb pasta de fusta

7.- 5: Talla d'un peça en fusta

7.- 6: Reintegració pictòrica

Llegendes en relació al tema d'aquest retaule

La predel·la representa la llegenda de la intervenció de sant Antoni a la conquesta de l'illa per Alfons III, tal i com s'explicava als sermons que es feien cada any el dia de sant Antoni a totes les esglésies de Menorca: s'explicava com els cristians, sota la protecció divina, van desembarcar al port de Maó en una situació precària front a un enemic molt poderós, van demanar l'ajut de sant Antoni -sant del dia- i va aparèixer un vellet -que era el propi sant- que anava assenyalant els sarraïns i cada sarraí que assenyalava quedava mort. Una altra versió de la mateixa llegenda feia aparèixer, -a més de sant Antoni- un cavaller, que era Sant Jordi.

A Ciutadella la celebració religiosa acaba, encara, amb una processó, representació simbòlica de l'entrada del rei a la ciutat. A Maó també es feia processó, durant la qual, en passar davant l'ermita del sant, hi havia una batalla de moros i cristians i es tiraven taronges a la gent.

Finalment, fins ben endavant del segle XVIII per la festa de sant Antoni es representava als carrers de Maó i Ciutadella l'obra teatral "Presca de Menorca", anomenada també "Història de la Conquesta de Menorca", que representa la presa de Menorca pel rei Alfons III ; a la jornada segona de l'obra s'explica la intervenció de sant Antoni. És l'obra teatral més antiga que tenim a l'illa.

Part central de la predel·la amb la llegenda de sant Antoni

Bibliografia

ANÒNIM , 1989: *Presca de Menorca*. Col·lecció Capcer n. 9. I.M.E. Maó.

- COLL ALLÈS, G. Prev., 1957: *La festa de Sant Antoni*. Monografies menorquines, n.30. Ciutadella.
- COTS, J. Prev., 1987: *Iglesias e imágenes antiguas de San Antonio*. Diari Menorca, 17/1/87. Maó.
- FATÀS, G. I BORRÀS, G., 1980: *Diccionario de términos de arte y arqueología*. Edit. Guara. Saragossa.
- FULLANA, M., 1974: *Diccionari dels arts i dels oficis de la construcció*. Edit. Moll Palma.
- HERNÁNDEZ DÍAZ, J. I ALTRES, 1985: *La escultura y la arquitectura españolas del siglo XVII*. Vol. XXVI, Summa Artis. Edit. Espasa Calpe. Madrid.
- ISBERT VAQUER, F., PASCUAL PERIS, 1997 J.: *El retaule de sant Antoni Abat; estudi i restauració*. Treballs del Museu de Menorca, 19. Maó.
- JULIÀ I SEGUÍ, G., 1994: *Les arts plàstiques a Menorca*. Ciutadella.
- MARTÍN GONZÁLEZ, J.J., 1983: *Escultura barroca en España; 1600-1770*. Edit. Cátedra. Madrid
- 1993: *El retablo barroco en España*. Edit Alpuerto. Madrid.
- MARTORELL, J., 1980: *Guia d'arquitectura de Menorca*. Ciutadella.
- MUNTANER, R., edició 1979: *Crònica*. Edit Edicions 62. Barcelona.
- PEDROLA I FONT, A., 1982: *Materials, procediments i tècniques pictòriques*. Edit. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- SALORD, J., Prev.,: *La Reconquista de Menorca*. Monografies menorquines, n. 38. Ciutadella.
- SEBASTIÁN, S., 1981: *Contrarreforma y barroco*. Edit. Alianza Editorial. Madrid.
- SINTES, G., ANDREU, C., HERNÁNDEZ, M^a.A., 1988: *Escultura barroca y clasicista*. Revista de Menorca. Edit. Ateneu de Maó. Maó.
- XARRIER, J. I ALTRES, 1988: *Memòria d'activitats del Centre de Conservació i Restauració de Béns Culturals Mobles de la Generalitat de Catalunya, 1982-1988*. Barcelona.

Glosari de termes

Altar.- Petita taula, normalment de pedra, que a l'antiguitat servia per fer ofrenes a la divinitat. A l'època cristiana es va convertir en taula del sacrifici de Crist, sobre la qual es celebra la missa.

Angelot o putti.- Cap d'àngel amb ales i cara infantil.

Arc de mig punt.- Arc en forma de semicircumferència.

Barroc.- Estil artístic del segle XVII i primera meitat del XVIII, caracteritzat per la llibertat en la interpretació de les formes clàssiques i abundosa decoració que li donen un aspecte teatral.

Bol.- Terra argilosa molt fina de diferents coloracions: ocre, vermell, gris. S'empra en la preparació de suports que han d'esser daurats o platejats amb aigua.

Capa de preparació.- Capa prèvia que necessita un suport, sigui quina sigui la seva naturalesa (fusta, tela, ...) abans d'iniciar qualsevol procés pictòric.

Cola de conill.- Cola obtinguda per ebullició de pells de conill convenientment tractades. Amb addició de blanc d'Espanya s'emprava en la preparació dels suports de fusta.

Cola de peix.- Cola feta originàriament amb la bufeta de l'esturió. Avui es fa per ebullició de caps, cues i aletes de diferents espècies de peix. És més fluixa que la cola de conill.

Columna salomònica.- Columna que té el fust (cos) encargolat en espiral sobre el seu eix.

Estuc.- Preparació feta sobre fusta, a base de guix prim i cola, a vegades amb relleu, que després era daurat i policromat, tot imitant l'orfebreria.

Fornícula o capelleta.- Buit ornamental, que es deixa a una estructura arquitectònica, per tal de posar-hi una estàtua.

Fris.- Part de l'entaulament entre l'arquitrau i la cornisa.

Fulla d'acant.- Fulla d'aquesta planta, que s'empra com a motiu ornamental.

Garlanda.- Element ornamental en forma de trena penjant de fulles, flors i fruites.

Iconografia.- Expressió o explicació per imatges.

Pedra d'àgata.- Pedra emprada per brunyir pans i làmines metàl·liques, com l'or o la plata.

Policromia.- Treball en diversos colors, (contraposat a **monocromia**, que vol dir en un sol color). De manera particular es sol referir a la imatgeria barroca.

Suport.- Element base de les escultures policromades i de les pintures

Voluta.- Element ornamental en forma d'espiral.

Proposta d'activitats

1.- D'acord amb l'esquema de retaule que us hem donat, digues:

Quines parts del retaule s'exposen:

Quines parts més es conserven:

2.- Quants de pisos o cossos té el retaule de sant Antoni

3.- Cerca a un diccionari o a un altre llibre de consulta les paraules següents i escriu-ne breument les definicions:

Tremp, frontal, entaulament, sanefa, arquitrau, cornisa.

4.- De les següents paraules, digues quines fan referència a elements estructurals i quines a elements ornamentals:

Fris, fulla d'acant, garlanda, entaulament, angelot. arc, motllura, sanefa, frontó.

5.- Diques quines capes té una policromia

6.- Posa per ordre les fases de la restauració:

- Reintegració pictòrica
- Desinfecció
- Restauració de la capa de preparació
- Reparació de cruïes i reconstrucció d'elements ornamentals,
- Consolidació de la capa de preparació
- Neteja general

7.- De l'obra *Presa de Menorca*, cerca els paràgrafs que fan referència a la intervenció de sant Antoni en la conquesta cristiana de l'illa.